

УДК 911.3

Мальчикова Д.С.

Геопланування сільської місцевості: особливості, проблеми, обмеження

В статті охарактеризовані специфічні риси сільської місцевості як об'єкту геопланування. Визначені проблеми та обмеження, які регулюють процес планування сільської місцевості в контексті подальшої розробки теоретичних, методологічних і методичних засад геопланування сільської місцевості.

Ключові слова: сільська місцевість, геопланування, сільський розвиток.

Мальчикова Д.С. Геопланирование сельской местности: особенности, проблемы, ограничения.

В статье охарактеризованы специфические черты сельской местности как объекта геопланирования. Определены проблемы и ограничения, которые регулируют процесс планирования сельской местности в контексте дальнейшей разработки теоретических, методологических и методических основ геопланирования сельской местности.

Ключевые слова: сельская местность, геопланирование, сельское развитие.

Malchikova D.S. Geoplanning of rural areas: features, problems, limitations. In article specific line to rural areas as object geoplanning are determined, problems and restrictions, which complicate the process of the rural areas planning are revealed in context further theoretical, methodological and methodical development bases of geoplanning to rural areas.

Keywords: rural areas, geoplanning, rural development.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства в умовах незалежності і переходу до нових концепцій та моделей суспільного розвитку визначив масштабні та багатовекторні зміни у всіх соціальних, економічних та територіальних процесах держави. Відновлення на загальнодержавному рівні довгострокових програм господарського та територіального розвитку спричинило певною мірою відродження територіального планування. Визначальну роль при цьому відіграло прийняття ряду законодавчих актів [5, 6], зокрема: Закону України "Про планування та забудову територій", Закону України "Про Генеральну схему планування території України", Закону України "Про розвиток Національної екологічної мережі" та інших.

Як підкреслює В. Нудельман [7], роботи з планування територій відіграють вирішальну роль у визначенні цілей та прогнозуванні регіонального розвитку, оскільки вони (на відміну від галузевих прогнозів) безпосередньо спрямовані на задоволення потреб людини, що мешкає у конкретному суспільному, природному, інфраструктурному середовищі. Він наводить загальні складові робіт з планування територій, в яких з врахуванням всіх чинників людського розвитку:

- обґрунтовуються рішення щодо найбільш ефективного розподілу територій між виробництвом, житлово-громадською забудовою, природними ландшафтами;
  - встановлюється режим їх використання;
  - обґрунтовується розвиток систем розселення та окремих населених пунктів;
  - встановлюються параметри розбудови інженерно-транспортної інфраструктури;
  - визначаються проблемні території та осередки, що мають потенціал для проривного зростання європейського і світового рівня;
  - здійснюється територіальна ув'язка інтересів держави, суспільства та бізнесу.
- Зауважимо, що у загальнометодологічному плані ці складові (завдання)

актуальні і під час планування сільських територій, разом з тим, сільська місцевість (СМ) як об'єкт територіального планування і сільське населення мають специфічні запити, потреби щодо організації території. Акцентуємо, що потреби розуміються не як виключно антропоцентричні запити у все більшому обсязі матеріальних благ (наприклад, нарощувані обсяги сільськогосподарського виробництва), а як вимоги до формування якісно нових умов життєдіяльності людини і якості життя суспільства у СМ в цілому.

Роботи з планування територій можна вважати першоосновою для всієї системи соціально-економічного прогнозування та програмування розвитку регіонів. Ці роботи, спираючись на комплексну оцінку територій як ареалу своєрідного сполучення і взаємодії суспільних потреб, ресурсних можливостей, законодавчо встановлених екологічних, інженерно-технічних, санітарних та інших обмежень, мають своїм результатом обґрунтування адекватних цим передумовам і завданням рекомендацій щодо бажаних профілю, масштабів та умов використання території.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Планування територій має міждисциплінарний характер і використовує розробки різних галузей науки і сфер людської діяльності – містобудування і районної планівки (районного планування), регіоналістики, урбаністики, ландшафтної архітектури тощо [1-3]. Відзначимо, що географи завжди приймали активну участь у розробці теоретичних засад планування територій. Серед тих, хто закладав концептуальні засади цього важливого науково-практичного напрямку М. Колосовський, М. Баранський, Є. Перцик, Ф. Лістенгурт, Г. Лаппо, Д. Богорад, В. Давидович, А. Ізраїлевич, В. Нудельман та багато інших фахівців. Значний внесок у розвиток теорії та практики регіонального планування здійснили архітектори-урбаністи В. Владіміров, І. Фомін, Ю. Білоконь тощо. Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 50-х – 80-х рр. минулого століття, становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Разом із тим, набуття Україною незалежності вимагає перегляду концепції його здійснення, оскільки попередня нормативно-методична база, яка формувалася в умовах існування СРСР, ґрунтувалася на засадах планово-регульованої економіки.

Відповідно до зазначеного, **метою даного дослідження** стало визначення специфічних рис сільської місцевості як об'єкту геопланування, виявлення проблем та обмежень, що ускладнюють процес планування сільських територій в контексті подальшої теоретико-методологічної і методичної розробки засад геопланування сільської місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільська місцевість і жителі села внаслідок заходів, що здійснюються з початку 1990-х років зазнали значних трансформацій – інституційних, соціально-економічних, ментальних тощо. В результаті, замість того, щоб ставати більш однорідною (мається на увазі згладжування соціально-економічних контрастів), СМ стає більш різноманітною і диференційованою в усіх аспектах розвитку. Така диференціація дає нові можливості розвитку, але, разом з тим, потребує нових підходів у плануванні і організації СМ.

На наш погляд, незважаючи на наявність значного доробку в галузі регіонального планування з боку географів (Д. Богорад, В. Нудельман, Ю. Палеха тощо) географічні аспекти планування територій, зокрема на мезо- та мікро- рівні представлені недостатньою мірою, і особливо це стосується СМ.

Така теза пояснюється *специфічними рисами і факторами розвитку СМ як об'єкту планування:*

1) СМ має фактично «континуальний» характер на переважній більшості території України – лише землі сільськогосподарського призначення в Україні (без земель лісового фонду) складають більше 70% її площі, сягаючи в окремих регіонах 85% (табл. 1). Дисперсний характер розселення зумовлює дисперсний

Таблиця 1.

Всього сільськогосподарських земель, які входять до адміністративно-територіальних одиниць, станом на 01.01.2007 р.

Адміністративні утворення	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа земель, всього, тис. га	Сільськогосподарські землі всього, тис. га	Середній розмір землекористування, га	Частка земель сільськогосподарського призначення, %	Частка рілля, %
АР Крим	815106	2608,1	1858,5	3,2	71,3	67,9
Області:						
Вінницька	1368288	2649,2	2067,3	1,9	78,0	83,7
Волинська	754958	2014,4	1086,0	2,7	53,9	62,2
Дніпропетровська	1370398	3192,3	2581,6	2,3	80,9	82,3
Донецька	1762157	2651,7	2096,8	1,5	79,1	79,0
Житомирська	1018483	2982,7	1608,5	2,9	53,9	65,9
Закарпатська	687647	1275,3	471,9	1,9	37,0	42,5
Запорізька	968853	2718,3	2305,2	2,8	84,8	82,7
Івано-Франківська	1009013	1392,7	647,7	1,4	46,5	57,5
Київська	1333120	2812,1	1801,8	2,1	64,1	75,7
Кіровоградська	767276	2458,8	2090,0	3,2	85,0	84,3
Луганська	1212401	2668,3	1959,0	2,2	73,4	67,1
Львівська	1350011	2183,1	1297,3	1,6	59,4	61,5
Миколаївська	682508	2458,5	2058,9	3,6	83,7	82,5
Одеська	1091114	3331,3	2662,1	3,1	79,9	77,7
Полтавська	799181	2875,0	2236,8	3,6	77,8	79,1
Рівненська	685050	2005,1	969,3	2,9	48,3	67,0
Сумська	921561	2383,2	1744,3	2,6	73,2	70,8
Тернопільська	912491	1382,4	1077,9	1,5	78,0	78,7
Харківська	1365954	3141,8	2479,8	2,3	78,9	77,5
Херсонська	634517	2846,1	2033,4	4,5	71,4	87,4
Хмельницька	1042013	2062,9	1605,8	2,0	77,8	78,1
Черкаська	721191	2091,6	1488,5	2,9	71,2	85,4
Чернівецька	716662	809,6	484,0	1,1	59,8	69,5
Чернігівська	946258	3190,3	2147,3	3,4	67,3	64,1
м Київ	67784	83,6	5,9	1,2	7,1	20,3
м Севастополь	86603	86,4	27,9	1,0	32,3	39,4
Україна	25090598	60354,8	42893,5	2,4	71,1	75,6

* Складено за даними <http://www.minagro.gov.ua/page/?7124>

характер забезпеченості переважаючої території СМ об'єктами виробничої, соціальної, транспортної, інженерної інфраструктури тощо. Це зумовлює значні додаткові витрати підчас використання території, що пов'язані зі створенням великих транспортних, інженерних та інших комунікацій, складністю управління, зв'язку тощо.

2) Руральність, «ландшафтозалежність» СМ – диференціація СМ є перш за все проявом ландшафтної диференціації на макро-, мезо- та мікрорівні. СМ. Виконуючи цілу низку функцій (економічні, соціальні, середовищеформуючі, ресурсні, управлінські і т.д.), СМ має значні відмінності у просторовій організації суспільства, які передусім пов'язані з використанням землі як засобу виробництва і предмету праці. Внаслідок значних розмірів землекористування (табл. 1) ландшафтні характеристики і обмеження (орографічні умови, річкова мережа і т.д) виступають на перший план під час розробки планувальних схем і проектною документації щодо землеустрою, землекористування в СМ.

3) Дуалістичний характер розвитку СМ за принципом «консерватизм – динамічність». У глобальному вимірі сільськогосподарський вид діяльності є найконсервативнішим: землі, придатні до сільськогосподарського використання традиційно стають «плацдармом» сільськогосподарського освоєння, причому види сільськогосподарської діяльності виявляються певною мірою лімітованими ґрунтовими та агрокліматичними умовами.

Разом з тим, агроландшафти зазнають щорічних циклічних змін, а господарська спеціалізація в межах одного провідного виду діяльності – сільськогосподарського – може кардинально змінюватись навіть в межах зазначених ґрунтових та агрокліматичних обмежень під впливом кон'юнктурних змін, особливостей суспільно-географічного положення, становища на регіональних ринках збуту сільськогосподарської продукції тощо. Така виробнича варіативність зумовлює, з іншого боку і варіативність естетичних, пейзажних характеристик сільських ландшафтів.

Акцентуємо, що міське середовище (яке зазвичай характеризується як більш динамічне) за рахунок переважання елементів техносфери виявляється більш уніфікованим і сталим порівняно з СМ, до того ж, спеціалізація промислових підприємств також виявляє значно більші риси консерватизму, ніж спеціалізація сільськогосподарського виробництва навіть на мікрорегіональному (районному) рівні.

4) Маючи відносно одноманітну структуру (перш за все ландшафтну, але і соціально-економічну, інфраструктурну), СМ відрізняється топологічно на всіх рівнях – від мікрорівня (наприклад, територія окремого господарства) до макрорівня (територія областей, природно-господарських регіонів, країни в цілому). Така теза пояснює унікальність кожної місцевості і неповторність умов життєдіяльності у СМ. Відповідно, необхідні специфічні підходи планування як агроландшафтом організації. Так і соціально-економічної структури СМ.

5) Сільськогосподарське виробництво (як основний вид діяльності) засноване на біологічних циклах, потребує певних характеристик агрокліматичного потенціалу, наявні видові та сортові вимоги залежно від природного регіону тощо. Разом з тим зазначимо, що майже всі види діяльності в СМ знаходяться в тісній залежності від природних та екологічних характеристик території. Природне середовище є невід'ємною складовою СМ, тому дотримання правил екологічної безпеки регіону, місцевості, конкретного ландшафту, екологічність господарської діяльності є основою створення соціального іміджу та економічної стабільності територіальної громади, що проживає у СМ.

6) В СМ наявна певна обмеженість сфер докладання праці (більшою мірою це руральні та напівруральні галузі сільськогосподарського виробництва) і значно менші розміри сільських поселень, порівняно з міськими, що зумовлює нижчий рівень забезпеченості закладами соціальної інфраструктури. Часто в населеному

пункті єдиним підприємством є тільки сільськогосподарське, тому створення позитивного соціально-психологічного клімату, врахування місцевих традицій, потреб і настроїв жителів СМ, членів їхніх сімей має набагато більше значення, ніж у містах. На селі значно більша питома вага людей пенсійного віку (33,5% проти 23,8% у містах), які потребують соціального захисту. До того ж, економічна ефективність аграрного виробництва у СМ є нижчою, ніж в інших галузях виробництва, воно дотується, отримання результату є пролонгованим у часі і має великий ступінь ризику. Все це зумовлює специфіку планування соціально-економічної структури території і містобудівної діяльності в сільських районах.

Відповідно, на сучасному етапі можна говорити і про зміни теоретико-методологічних і методичних засад геопланування територій та регіонів, що мають особливі риси розвитку, територіальної організації тощо.

З позицій сьогодення основне завдання планування територій (геопланування) полягає у підтримці просторового розмаїття землі (яке само по собі є важливим ресурсом цивілізації), а геопланування в найбільш загальному розумінні представляє собою цілеспрямовану діяльність з формування середовища на територіях певного розміру. Геопланування СМ є прикладним, конструктивним напрямом географії СМ. Зважаючи на специфічність описаних позиційних, ресурсних, демографічних характеристик СМ в Україні, можна обґрунтовано стверджувати про пріоритетність суспільно-географічних досліджень в цій галузі. Зауважимо, що якщо у плануванні міст як осередків концентрації населення, виробництва, архітектурних споруд іноді проектно-будівельні і архітектурно-планувальні установи виходять на перший план, то у плануванні СМ все ж таки маємо акцентувати увагу на комплексному географічному обґрунтуванні планувальних схем.

Усвідомлення СМ як єдиного цілого, у всій багатогранності просторових форм і функцій дає можливість вивчення, типології, комплексного районування і геопланування цього складного і, одночасно, ключового геопросторового об'єкта в межах України на якісно новому рівні.

Геопланування – сфера діяльності, що перебуває на стику географії, районного планування, містобудування й землевпорядкування. Складові частини геопланувальної парадигми були розроблені в різних галузях, що викликало відсутність загальноновизнаної теоретичної бази й породило термінологічний різнобіч.

Така термінологічна невизначеність зумовлює використання поняття «ландшафтне планування» як узагальнюючого та певною мірою підсумкового етапу планування територій. Зауважимо, що ландшафтне планування визнане перш за все засобом екологічної організації території, а його базовою конструкцією особливо на макрорегіональному (адміністративна область) і мезорегіональному (сільський район) рівні є екологічний каркас території. У цьому змісті ландшафтний план безумовно є досить корисним інструментом забезпечення стабільності розвитку сільських територій, разом з тим, він не дає можливостей в достатньо повному обсязі вирішити такі питання:

- планування ключової складової суспільної життєдіяльності – соціального каркасу СМ - "живого" економічного простору СМ;
- планування рекреаційного і туристичного освоєння СМ як засобу реабілітації і консервації системи розселення депресивних сільських районів;
- можливості трансформації регіональної мережі ООПТ до середостабілізуючого природно-ландшафтного каркасу території;
- можливості легітимної операції регіональної діагностики території як

однієї з базових процедур регіонального геопланування;

– надати можливості узгодити у рамках єдиної методики географічні, соціальні й соціобіологічні (біогеографічні) принципи геопланування;

– запропонувати загальноновизнану методику культурно-ландшафтної диференціації й ідентифікації сільських територій в контексті проблем охорони національного культурного ландшафту.

Разом з тим акцентуємо, що інструментарій ландшафтного планування і ландшафтні принципи організації СМ (перш за все сільськогосподарських угідь) є зараз найдоцільнішим способом організації землевпорядкування й землекористування на місцевому рівні – рівні сільської громади або окремо взятого господарства.

Не дивлячись на посилення уваги до проблем територіального планування, останнє десятиріччя в Україні спостерігається зниження його ролі в системі територіального менеджменту на всіх його рівнях. Головними причинами цього, на наш погляд, є:

– негативне ставлення до планування загалом, яке в поєднанні з адміністративно-командною системою управління пригнічувало ініціативу управлінців різних рівнів;

– труднощі планування, у першу чергу внаслідок відсутності організаційно-економічних механізмів, наукових засад здійснення планувальної діяльності в умовах приватної власності на землю і лібералізації практично всіх видів економічної діяльності;

– зосередження уваги керівництва держави переважно на проблемах макроекономіки: економічному суверенітеті, правових основах підприємництва, власній валюті, зміні форм власності тощо;

– недостатність досвіду територіального планування в ринкових умовах.

Отже, геопланування СМ має ряд специфічних особливостей, що зумовлені необхідністю комплексно враховувати значно більшу порівняно з іншими територіями сукупність факторів:

Разом з тим акцентуємо, що можливості геопланування СМ обмежені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед *об'єктивних* найважливішими є такі:

1) Невизначеність ринкового середовища. Повністю усунути невизначеність неможливо, адже це означало б усунути сам ринок з його різноманітністю інтересів і дій суб'єктів ринку, які не збігаються.

2) Витрати на планування. Додаткові витрати потрібні на організацію підрозділу, залучення додаткового персоналу, дослідження затрат часу. Правилком визначення ефективності витрат на планування може бути правило будь-яких витрат: додаткові кошти мають бути витрачені тільки в тому разі, якщо вони створять додатковий позитивний ефект. Мінімальними витратами на планування є такі, що забезпечують самодостатність існування територіальної громади в умовах дотримання екологічної безпеки території, а будь-які додаткові витрати мають забезпечувати розвиток території. Складність при визначенні оптимальних витрат полягає в тому, що за допомогою кількісних методів не можна визначити дохід, одержаний від планування. Ефект планової діяльності може визначити тільки досвідчений менеджер, використовуючи якісні (об'єктивні) та суб'єктивні методи оцінки.

3) Масштаби геопланувальної діяльності. Великі території (операційні територіальні одиниці планування) мають переваги у здійсненні планування, оскільки наявні більші фінансові можливості, висококваліфікований персонал і можливість залучення спеціалістів з більшої кількості наукових сфер. Однак

попри всі труднощі здійснення планування на невеликих територіях, воно їм необхідне ще більшою мірою, ніж на великих.

Друга група причин включає *суб'єктивні* перешкоди для здійснення ефективного геопланування:

1) Пріоритет короткострокових завдань та інтересів над довгостроковими. Завжди виникає багато невідкладних завдань, які необхідно вирішувати в максимально короткий проміжок часу. Однак термінове – це не завжди найважливіше: як правило, найбільш важливим є визначення загального напрямку дій, його головних цілей, довготермінових завдань. Тому територіальному менеджеру слід виховувати в собі вміння віддавати перевагу справді важливому, а не терміновому, поточному;

2) Слабкі навички управлінців та спеціалістів у територіальному плануванні, особливо сільських територій.

3) Природа особистості спеціаліста в галузі планування — плановика, що відрізняється від управлінця. Плановики добре володіють методами планування, але, на відміну від управлінців, віддають перевагу теоретичним підходам до проблем. Їм нерідко не вистачає практичних підходів, реалістичної оцінки ситуації. Тому необхідна взаємодія спеціалістів різних наукових і прикладних сфер діяльності.

Висновки. Інтегральне географічне бачення СМ дозволяє окреслювати її як багатофункціональні суспільні ландшафтні комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізованих територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густота населення, види економічної діяльності). СМ як поліструктурне, системне, багатофункціональне утворення не є простою сукупністю окремих елементів і підсистем, оскільки ці підсистеми, взаємодіючи, набувають властивостей емерджентності, тому геопланування СМ потребує розробки окремих методичних підходів, а покомпонентне планування такого складного суспільно-географічного об'єкту вже не задовольняє суспільні запити.

Геопланувальна діяльність у СМ спрямована перш за все на протистояння уніфікації сільських ландшафтів, сприяючи цим збереженню культурної та етнічної різноманітності територій. З позицій же планування конкретних регіонів, яке в тоталітарній системі вважалося зряддям підпорядкування державі, сьогодні територіальне планування починає набувати характеру опозиції інтересам економічної і політичної структур. В ньому все більше переважають аспекти захисту, охорони, збереженні своєрідності і самобутності території. Сучасні вчені стають єдині у визнанні того, що перспективи планування територій в адаптивній (приспосовувальній) реакції на фактичні зміни середовища у часі.

1. Білоконь Ю.М. Регіональне планування (теорія і практика) / За ред. І.О.Фоміна. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Браде И., Перчик Е. Н., Питерский Д. С. Районная планировка и разработка схем расселения: опыт и перспективы. – М.: Междунар. Отношения, 2000. – 136 с.
3. Владимиров В.В., Фомин И.А. Основы районной планировки: Учеб. – М.: Высш. шк., 1995. – 224 с.
4. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. – СПб: Изд-во В.П.Михайлова, 1998. – 246 с.
5. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 р. №3059-III. 6. Закон України «Про планування і забудову територій» від 20 квітня 2000 р. №1699-III.
6. Нудельман В. Деякі проблемні питання вдосконалення інституційних засад здійснення регіональної політики в Україні / Володимир Нудельман // Режим доступу джерела – http://www.municipal.gov.ua/data/loads/nudelman_2007.doc.